

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Довідник із застосування статті 7
Європейської конвенції
з прав людини

Ніякого покарання без закону: принцип
встановлення законом кримінальних
правопорушень і покарань

Оновлено 30 квітня 2017 року

Видавці або організації, які бажають повністю або частково перекласти і/або відтворити цей довідник у вигляді друкованого або електронного (в мережі Інтернет) видання, мають звертатись за адресою publishing@echr.coe.int для ознайомлення з умовами отримання дозволу.

Щодо будь-яких питань стосовно запланованого перекладу довідників з практики Суду просимо звертатись до документу [Traductions en cours](#).

Цей довідник був укладений Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта і не є обов'язковим для Суду. До нього можуть бути внесені редакційні зміни.

Роботу над першим варіантом тексту, який регулярно оновлюватиметься, було завершено у січні 2016 року. Останнє оновлення було зроблене 30 квітня 2017 року.

Цей довідник можна завантажити за наступною адресою: <www.echr.coe.int> (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guides sur la jurisprudence).

Щодо інформації стосовно нових видань просимо перевірити рахунок Суду у Twitter: <<https://twitter.com/echrpublication>>.

Цей переклад опубліковано за домовленістю із Радою Європи та Європейським судом з прав людини і є виключною відповідальністю Спільного проекту Європейського Союзу і Ради Європи «Посилення імплементації європейських стандартів прав людини в Україні».

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2017 рік

Зміст

Передмова	4
I. Вступ.....	5
II. Сфера застосування	5
A. Поняття «визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення»	5
B. Поняття «кримінальне правопорушення»	6
C. Поняття «право».....	6
D. Поняття «покарання»	7
1. Загальні зауваження	7
2. Розмежування між матеріальним і процесуальним кримінальним правом.....	9
3. «Покарання» потрібно відрізнати від його виконання.....	9
4. Зв'язок з іншими положеннями Конвенції і Протоколів до неї	10
III. Принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань.....	11
A. Доступність	11
B. Передбачуваність	12
1. Загальні зауваження	12
2. Судове тлумачення: роз'яснення правових норм	13
3. Особливі випадки правонаступництва держав	15
4. Особливий випадок універсальної юрисдикції держави і відповідне національне законодавство	16
IV. Принцип заборони ретроактивності кримінального закону	17
A. Загальні зауваження	17
B. Тривалі правопорушення	18
C. Рецидив.....	18
V. Принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону.....	19
VI. Стаття 7 § 2: загальні принципи права, визнані цивілізованими націями.....	20
VII. Заходи, рекомендовані Судом у випадках порушення статті 7 Конвенції	20
Перелік цитованих справ	22

Передмова

Цей довідник є складовою серії довідників з практики Європейського суду з прав людини (далі - «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд»), опублікованих цим Судом для інформування фахівців з права щодо постановлених ним засадових рішень. З цією метою у довіднику проаналізовано і підсумовано практику Суду стосовно статті 7 Європейської конвенції з прав людини (далі «Конвенція» або «Європейська конвенція») станом на 31 березня 2017 року. Читач знайде у ньому ключові принципи, напрацьовані у цій галузі, а також відповідні прецеденти.

Процитовані рішення Суду були обрані поміж визначними, важливими і/або останніми рішеннями щодо суті і щодо прийнятності*.

Рішення Суду не лише розглядають проблеми у заявах, з якими до нього звернулись, але й допомагають у значно ширшому обсязі висвітлювати, захищати і розвивати положення Конвенції; ці рішення допомагають також державам дотримуватись зобов'язань, котрі вони взяли на себе як держави-учасниці Конвенції (*Ірландія проти Сполученого Королівства*, 18 січня 1978 року, § 154, série A № 25). Тож запроваджена Конвенцією система має на меті задля громадського інтересу вирішувати питання, що стосуються правопорядку, вдосконалюючи таким чином норми захисту прав людини і напрацьовуючи у цій галузі практику для всього загалу держав-учасниць Конвенції (*Konstantin Markin проти Росії* [ВП], № 30078/06, § 89, CEDH 2012).

Цей довідник містить посилання за ключовими словами для кожної цитованої статті Конвенції або додаткових Протоколів до неї. Юридичні питання, порушені у кожній справі, узагальнені у [Переліку ключових слів](#), складеному на основі тезаурусу, який містить терміни, безпосередньо взяті (переважно) з тексту Конвенції і Протоколів до неї.

[База даних HUDOC](#) практики Суду дозволяє здійснювати пошук за ключовими словами, завдяки чому ви зможете знайти підбірку документів з подібним юридичним змістом (мотивування і висновки Суду у кожній справі підсумовані за ключовими словами). Ключові слова до кожної справи містяться у довідковій картці документу. Усі необхідні пояснення можна знайти у [посібнику з користування HUDOC](#).

* Цитовані рішення Суду можуть бути однією і/або двома офіційними мовами Суду і Європейської комісії з прав людини (французькою і англійською). Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(dés.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

I. Вступ

Стаття 7 Конвенції – Ніякого покарання без закону

« 1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.»

Ключові слова у HUDOC

Nullum crimen sine lege (7-1) – Nulla poena sine lege (7-1) – Condamnation (7-1) – Peine plus forte (7-1) – Infraction pénale (7-1) – Moment où l'action ou l'omission a été commise (7-1) – Rétroactivité (7-1) – Infraction pénale (Art. 7-2) – Principes généraux de droit reconnus par les nations civilisées (Art. 7-2)

1. Гарантія, якій присвячена стаття 7, є основним елементом верховенства права і займає першорядне місце у встановленій Конвенцією системі захисту, про що свідчить стаття 15, котра не дозволяє жодних відступів від неї навіть за умов військового часу або іншої суспільної небезпеки. Тому, як впливає з предмету і мети цієї статті, її потрібно тлумачити і застосовувати так, аби забезпечити надійний захист від протиправних переслідувань, засуджень і покарань (*S.W. проти Сполученого Королівства*, § 34; *C.R. проти Сполученого Королівства*, § 32; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 77; *Vasiliaskas проти Литви* [ВП], § 153).

2. Стаття 7 не обмежується заборонаю ретроактивного застосування кримінального права на шкоду обвинуваченому: загалом, вона стосується також і принципу встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань (*nullum crimen, nulla poena sine lege*), а також принципу, який зобов'язує не застосовувати розширене тлумачення кримінального закону, зокрема за аналогією права, на шкоду обвинуваченому (*ibidem*, § 154; *Kokkinakis проти Греції*, § 52).

II. Сфера застосування

A. Поняття «визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення»

3. Стаття 7 застосовується лише тоді, коли особу «визнано винною» у вчиненні кримінального правопорушення. Вона не стосується, наприклад, звичайних кримінальних переслідувань, що тривають (*Lukanov проти Болгарії*, рішення Комісії), або рішення погодитись на екстрадицію особи (*X. проти Нідерландів*, рішення Комісії). З точки зору Конвенції, не може бути «визнання винним» без встановлення у законному порядку правопорушення (*Varvara проти Італії*, § 69).

4. Проте застосування «покарання» без «визнання винним» може стосуватись статті 7 Конвенції і становити порушення цього положення, тому що покарання обвинуваченого, провадження проти якого не завершилось визнанням винним, не може бути узгоджене із

гарантованим цією статтею принципом законності (*Varvara проти Італії*, §§ 61 і 72-73). Логічний висновок з поняття «покарання», а також поняття «*guilty*» (у англійській версії) і відповідне йому поняття «винна особа» схиляють до тлумачення статті 7, котре для можливості покарати когось вимагає встановлення національними судами відповідальності, що дозволяє визнати особу винною у правопорушенні і призначити їй покарання (*ibidem*, § 71; див. також стосовно суб'єктивної сторони у особи, яка фактично скоїла правопорушення, *Sud Fondi srl і Інші проти Італії*, § 116).

В. Поняття «кримінальне правопорушення»

5. Поняття «кримінальне правопорушення» («*criminal offence*» у англійській версії) має автономне значення, так само, як «кримінальний» у статті 6 Конвенції¹. Тому потрібний критерій, встановлений в рішенні у справі *Engel і Інші проти Нідерландів*, § 82 (пізніше підтверджений в рішенні у справі *Jussila проти Фінляндії* [ВП], § 30) для визначення обвинувачення як «кримінального» у розумінні статті 6, має застосовуватись також і щодо статті 7 (*Brown проти Сполученого Королівства* (дéc.); *Société Oxygène Plus проти Франції* (дéc.), § 43; *Žaja проти Хорватії*, § 86):

- внутрішньо-правова кваліфікація;
- характер правопорушення (найважливіший критерій, див. *Jussila проти Фінляндії* [ВП], § 38);
- суворість покарання, яке може бути застосоване до даної особи.

6. Застосовуючи ці критерії, Суд постановив, що порушення військової дисципліни не відноситься до «кримінальної» галузі ні в розумінні статті 6, ні статті 7 (*Çelikates і Інші проти Туреччини* (дéc.)). Це стосується також звільнення колишніх працівників КДБ (*Sidabras і Džiautas проти Литви* (дéc.)), порушення студентом дисципліни в університеті (*Monaco проти Італії* (дéc.), §§ 40 і 68-69) або ж процедури імпичменту Президента Республіки за тяжке порушення Конституції (*Paksas проти Литви* [ВП], §§ 64-69). За відсутності «кримінального правопорушення» Суд робить висновок про несумісність скарги *ratione materiae* з наведеними положеннями Конвенції.

С. Поняття «право»

7. Поняття «право» («*law*» у англійській версії), вжите у статті 7, відповідає поняттю «закон» у інших статтях Конвенції і включає в себе як право законодавчого походження, так і судову практику, і передбачає наявність якісних умов, поміж якими доступність і передбачуваність (*Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 91; *S.W. проти Сполученого Королівства*, § 35). Сюди слід зарахувати, звичайно ж, як судові прецеденти (*ibidem*, §§ 36 і 41-43), так і підзаконні й нормативно-правові акти (пенітенціарні правила у справі *Kafkaris проти Кіпру* [ВП], §§ 145-146). Суд має взяти до уваги внутрішнє право «в цілому», а також спосіб, у який воно застосовувалось на той час (*ibidem*, § 145; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 90).

8. Натомість, практику державних органів, котра суперечить чинним писаним правовим нормам і позбавляє суті законодавство, на яке вона мала б спиратись, не можна вважати «правом» у розумінні статті 7 (див., наприклад, практику Німецької Демократичної Республіки (НДР) стосовно нагляду за державним кордоном, яка є кричущим порушенням її власного правопорядку і основоположних прав у справі *Streletz, Kessler і Krenz проти Німеччини* [ВП], §§ 67-87; див. також практику ліквідації опонентів комуністичного режиму шляхом

1. Щодо сфери дії статті 6 (кримінально-процесуальний аспект) і поняття «кримінальне обвинувачення», див. сторінки 7-11 Довідника із застосування статті 6 (кримінально-процесуальний аспект), розміщеного на Інтернет-сторінці Суду (www.echr.coe.int – Jurisprudence).

застосування смертної кари, призначеної в результаті судового розгляду, який кричуще суперечив законодавству і Конституції колишньої Чехословаччини у справі *Polednová проти Республіки Чехія* (déc.).

9. Поняття «міжнародного права», про яке каже стаття 7 § 1, відсилає до міжнародних договорів, ратифікованих даною державою (*Streletz, Kessler i Krenz проти Німеччини* [ВП], §§ 90-106), а також до звичаєвого міжнародного права (щодо міжнародних законів і звичаїв ведення війни див. *Kononov проти Латвії* [ВП], §§ 186, 213, 227, 237 і 244; щодо поняття «злочин проти людства», див. *Korbely проти Угорщини* [ВП], §§ 78-85; щодо поняття «геноцид», див. *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], §§ 171-175, і 178), навіть якщо це право не було офіційно опубліковане (*Kononov проти Латвії* [ВП], § 237).

D. Поняття «покарання»

1. Загальні зауваження

10. Поняття «покарання», котре міститься у статті 7 § 1 Конвенції, також має автономне значення. Для того, аби захист, наданий цим положенням, став дієвим, Суд має не вагаючись виходити поза зовнішню видимість і самостійно вирішувати, чи певний захід за своєю суттю є «покаранням» у розумінні цієї статті. Точкою відліку для будь-якої оцінки щодо існування «покарання» є визначення того, чи даний захід було накладено внаслідок визнання винним у кримінальному «правопорушенні». У зв'язку з цим можуть виявитись належними й інші складові: характер і мета даного заходу (зокрема, репресивна мета), його внутрішньо-правова кваліфікація, провадження, пов'язане з його постановленням і виконанням, а також його тяжкість (*Welch проти Сполученого Королівства*, § 28; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 82). Проте тяжкість заходу сама по собі не є вирішальною, оскільки численні некримінальні заходи превентивного характеру можуть мати вагомні наслідки для відповідної особи (*ibidem*; *Van der Velden проти Нідерландів* (déc)).

11. Застосовуючи ці критерії, Суд, зокрема, вирішив, що відповідні заходи є «покаранням»:

- Судовий наказ про конфіскацію злочинного доходу внаслідок обвинувального вироку, з огляду на його репресивну мету, окрім превентивного і відшкодувального характеру (*Welch проти Сполученого Королівства*, §§ 29-35, стосовно конфіскації доходу від обігу наркотиків);
- Взяття під варту дебітора, який не довів свою неплатоспроможність, з метою гарантувати сплату штрафу (*Jamil проти Франції*, § 32);
- Адміністративний штраф за порушення правил містобудування у розмірі 100 % вартості протиправної забудови, водночас із превентивною і репресивною метою (*Valico SLR проти Італії* (déc.));
- Конфіскація земельних угідь за протиправне відведення ділянок за рішенням судді у кримінальних справах, ухваленим внаслідок виправдального вироку, яке по суті мало на меті покарання, аби запобігти повторенню протиправних діянь, тобто, яке мало водночас превентивний і репресивний характер (*Sud Fondi srl i Інші проти Італії* (déc.); *Varvara проти Італії*, §§ 22 і 51, стосовно конфіскації внаслідок закриття кримінального провадження за строком давності);
- Взяття під варту за постановою суду, що розглядав справу за суттю, внаслідок обвинувального вироку за тяжкі злочини, з урахуванням водночас превентивного і репресивного характеру способу виконання цього рішення - у тюрмі загального режиму і необмеженої тривалості (*M. проти Німеччини*, §§ 123-133; *Jendrowiak проти Німеччини*, § 47; *Glien проти Німеччини*, §§ 120-130; *a contrario*, *Bergmann*

проти Німеччини, §§ 153-182, стосовно взяття під варту задля терапевтичного лікування у спеціалізованому центрі);

- Заміна покарання у вигляді позбавлення волі на вислання і заборону в'їзду на національну територію строком на десять років (*Gurguchiani проти Іспанії*, § 40);
- Довічна заборона здійснювати професію як додаткове покарання за постановою суду, що розглядав справу за суттю (*Gouarré Patte проти Андорри*, § 30).

12. Натомість, не входять до поняття «покарання»:

- Обмеження свободи (зокрема, примусове лікування) особи, визнаної неосудною (*Berland проти Франції*, §§ 39-47);
- Внесення особи до поліцейського або судового реєстру осіб, які скоїли статеві або насильницькі злочини, з превентивною і профілактичною метою (*Adamson проти Сполученого Королівства* (déc); *Gardel проти Франції*, §§ 39-47);
- Вилучення і збереження державними органами зразків ДНК засуджених осіб (*Van der Velden проти Нідерландів* (déc.));
- Затримання з метою перешкодити особі вести діяльність, яка може загрожувати громадському спокою і порядку, з огляду на превентивний характер (*Lawless проти Ірландії (№ 3)*, § 19);
- Заборона в'їзду на національну територію (постановлена як додатковий захід до позбавлення волі) внаслідок обвинувального вироку, прирівняна до поліцейського заходу (*Renna проти Франції*, рішення Комісії; див., *mutatis mutandis* і з точки зору кримінально-процесуального аспекту статті 6 § 1, *Maouiа проти Франції* [ВП], § 39);
- Адміністративний захід вислання або заборони в'їзду на національну територію (*Vikulov і Інші проти Латвії* (déc.); *C.G. і Інші проти Болгарії* (déc.));
- Передача засудженої особи до іншої країни на підставі Додаткового протоколу до Конвенції Ради Європи про передачу засуджених осіб, з метою сприяти соціальній реінтеграції засудженого у країні походження (*Szabó проти Швеції* (déc.); *Giza проти Польщі* (déc.), § 30, стосовно видачі засудженої особи на підставі Рамкового рішення Європейського Союзу щодо європейського ордеру на арешт і процедури видачі);
- Превентивний захід у вигляді конфіскації майна на підставі підозри у приналежності до організації мафіозного типу, застосування якого не було наслідком наявного обвинувального вироку (*M. проти Італії*, рішення Комісії);
- Застосування особливого нагляду поліції або домашній арешт щодо небезпечної особи з метою перешкодити скоєнню злочинів (*Mucci проти Італії*, рішення Комісії; *Raimondo проти Італії*, § 43, стосовно кримінально-процесуального аспекту статті 6 § 1));
- Конфіскація, застосована у рамках кримінального переслідування проти третіх осіб (*Yildirim проти Італії* (déc.); *Bowler International Unit проти Франції*, §§ 65-68);
- Позбавлення депутата парламентського мандату і проголошення його неправомочності внаслідок розпуску політичної партії (*Sobaci проти Туреччини* (déc.));
- Зняття з посади і проголошення неправомочності Президента Республіки внаслідок процедури імпичменту за тяжкі порушення Конституції (*Paksas проти Литви* [ВП], §§ 65-68);
- Призупинення пенсійних прав державного службовця за результатом дисциплінарного провадження (*Haioun проти Франції* (déc.));
- Санкція у вигляді трьох вихідних днів дисциплінарної ізоляції в тюрмі (*A. проти Іспанії*, рішення Комісії; *Payet проти Франції*, §§ 94-100, з точки зору кримінально-процесуального аспекту статті 6);

- Соціальне ізолювання ув'язненого внаслідок об'єктивної ситуації: заявник був єдиним в'язнем тієї тюрми; щодо цього Суд постановив, що йдеться про настільки екстраординарну ситуацію, що від держави не можна розумно вимагати, аби вона передбачила у своєму законодавстві подробиці режиму, який має застосовуватись у даному випадку (*Öcalan проти Туреччини (№ 2)*, § 187);
- Нарахування податку внаслідок завершення пільгового податкового режиму, при цьому на заявника не було накладено жодних санкцій (*Société Oxygène Plus проти Франції (déc.)*, §§ 40-51).

2. Розмежування між матеріальним і процесуальним кримінальним правом

13. Суд уточнив, що правила стосовно ретроактивності, які містяться у статті 7 Конвенції, застосовуються виключно до положень, котрі визначають правопорушення і покарання за їх скоєння. Загалом, вони не застосовуються до процесуального законодавства, негайне застосування якого, відповідно до принципу *tempus regit actum*, Суд визнав обґрунтованим (*Scoppola проти Італії (№ 2)* [ВП], § 110, з наведеними посиланнями на цитовані справи стосовно статті 6 Конвенції: див., наприклад, правила щодо використання показів свідків, визнані «процесуальними правилами» у справі *Bosti проти Італії (déc.)*, § 55), за умови відсутності неправомірності (*Morabito проти Італії (déc.)*). Водночас, якщо положення, котре у внутрішньому праві кваліфіковане як процесуальне, впливає на суворість покарання, то Суд кваліфікує його як положення «матеріального кримінального права», до котрого застосовується останнє речення статті 7 § 1 (*Scoppola проти Італії (№ 2)* [ВП], §§ 110-113, стосовно положення Кримінально-процесуального кодексу щодо суворості призначеного покарання, коли судовий розгляд відбувається за спрощеною процедурою).

14. Стосовно, зокрема, строків давності притягнення до відповідальності, Суд постановив, що стаття 7 не перешкоджає негайному застосуванню до незвершених проваджень законів, котрі продовжують такі строки, якщо факти, що є підставою для обвинувачення, ніколи не виходили за строк давності (*Соѐте і Інші проти Бельгії*, § 149), а також за відсутності неправомірності (*Previti проти Італії (déc.)*, §§ 80-85). Він також визначив процесуальні правила застосування строків давності, котрі не визначають правопорушення і покарання і можуть бути витлумачені як такі, що наводять звичайну попередню умову для розгляду справи (*ibidem*, § 80; *Borcea проти Румунії (déc.)*, § 64). Водночас, якщо злочини, у яких особу визнано винною, переслідуються за міжнародним правом, тоді питання про строк давності, котрий має застосовуватись, потрібно вивчати у світлі міжнародного права, чинного на момент подій (*Копонов проти Латвії* [ВП], §§ 229-233, у якій Суд констатував, що чинне на момент подій міжнародне право не передбачало жодних строків давності за військові злочини, і тому провадження проти заявника теж ніколи не мало строків давності; порівняйте зі справами *Kolk і Kislyiy проти Естонії (déc.)* і *Penart проти Естонії (déc.)*, у яких Суд підтвердив, що злочини проти людства не мають строків давності).

3. «Покарання» потрібно відрізнити від його виконання

15. Суд встановив розрізнення між заходом, що становить «покарання», і заходом, пов'язаним з «виконанням» або «застосуванням» покарання. Якщо характер і мета заходу стосуються звільнення від відбуття покарання або зміни у системі умовно-дострокового звільнення, то такий захід не є складовою «покарання» у розумінні статті 7 (щодо звільнення від відбуття покарання, див. *Grava проти Італії*, § 49, і *Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 151; щодо законодавчих змін у системі умовно-дострокового звільнення, див. *Hogben проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії, і *Uttley проти Сполученого Королівства (déc.)*; щодо відмінностей у різних режимах умовно-дострокового звільнення у справах про видачу

засуджених осіб, див. *Сіок проти Польщі* (déc.), §§ 33-34). Питання щодо існування, умов виконання і обґрунтування режиму звільнення належать до визнаного повноваження держав-учасниць Конвенції самостійно ухвалювати рішення стосовно політики у галузі кримінального правосуддя (*Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 151). Відмова застосувати закон про амністію до вироку, який вже став остаточним, також не належить до сфери дії статті 7 (*Montcornet de Caumont проти Франції* (déc.)).

16. Водночас, відмінність між заходом, що становить «покарання», і заходом, пов'язаним з його «виконанням», на практиці не завжди очевидна. Так Суд визнав, що спосіб, у який пенітенціарні правила щодо умов виконання покарань, порівняно з самим покаранням, тлумачились і застосовувались, виходили поза межі звичайного виконання і, отже, стосувались обсягу покарання (*Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 148, стосовно довічного позбавлення волі). Так само продовження перебування під вартою за рішенням судів, що здійснюють нагляд за виконанням покарань, на підставі закону, який набув чинності після того, як заявник скоїв злочин, становить «додаткове покарання» і, відповідно, не стосується самого лише виконання покарання (*М. проти Німеччини*, § 135).

17. У зв'язку з цим Суд підкреслив, що термін «призначене» у другому реченні статті 7 § 1 не можна тлумачити як такий, що виключає зі сфери дії цього положення усі заходи, котрі можуть бути вжиті після призначення «покарання» (*Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 88). Відповідно, якщо заходи, вжиті після призначення «покарання» або протягом його виконання, спричиняють нове визначення або зміну обсягу призначеного «покарання», то такі заходи мають підпадати під заборону ретроактивності покарання, визначену *in fine* у статті 7 § 1 Конвенції (*ibidem*, § 89). Щоб ухвалити рішення стосовно того, чи захід, вжитий протягом виконання покарання, стосується виключно умов його виконання чи ж, навпаки, змінює його обсяг, Суд має встановити у кожному випадку, що саме дійсно передбачало у внутрішньому праві призначене «покарання», або, інакше кажучи, яким воно є за своєю суттю (*ibidem*, § 90). Наприклад, запровадження змін в судовій практиці щодо умов застосування звільнення від покарання було визнане Судом таким, що призвело до зміни у визначенні міри покарання, оскільки таке запровадження спричинило зміну на шкоду засудженій особі міри призначеного покарання (*ibidem*, §§ 109-110 і 117, стосовно покарання у вигляді тридцяти років позбавлення волі, котре внаслідок змін в судовій практиці вже не могло за сумлінну працю в тюрмі бути замінене на легше покарання). Див. також щодо призначення покарання за сукупністю кількох вироків, постановленого судом, який розглядав справу (*Koprivnikar проти Словенії*, §§ 50-52).

4. Зв'язок з іншими положеннями Конвенції і Протоколів до неї

18. Окрім очевидного зв'язку з кримінально-процесуальним аспектом статті 6 § 1 і поняттям «кримінального обвинувачення» (див. параграф 5 вище і *Bowler International Unit*, §§ 66-67), визначення «покарання» у розумінні статті 7 Конвенції є також необхідним, аби встановити, чи застосовується правило *non bis in idem*, закріплене статтею 4 Протоколу № 7 (*Sergueï Zolotoukhine проти Росії* [ВП], §§ 52-57, стосовно поняття кримінального провадження). Поняття покарання не може мати різні значення залежно від положень Конвенції (*Göktan проти Франції*, § 48; *Zaicevs проти Лавсії*, § 53, стосовно зв'язку між кримінально-процесуальним аспектом статті 6 § 1 Конвенції і поняттям «кримінального правопорушення» у статті 2 Протоколу № 7).

III. Принцип встановлення законом кримінальних правопорушень і покарань

19. Стаття 7 Конвенції вимагає існування правових підстав для визнання винним у вчиненні кримінального правопорушення і призначення покарання. Завдання Суду полягає у тому, аби переконатись, що на момент скоєння обвинуваченим діяння, яке стало причиною для переслідування і визнання винним, існувало правове положення, котре робило таке діяння караним, і що призначене покарання не перевищувало межі, встановлені цим положенням (*Coëtte і інші проти Бельгії*, § 145; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 80).

20. З огляду на субсидіарний характер системи, запровадженої Конвенцією, Суд не повинен вивчати помилки щодо фактів або права, гіпотетично зроблені певним судом, якщо тільки вони не становлять ймовірного порушення захищених Конвенцією прав і свобод (*Streletz, Kessler і Krenz проти Німеччини* [ВП], § 49; *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], § 160), і якщо оцінка, котру зробили національні суди, не є явно неправомірною (*Kononov проти Латвії* [ВП], § 189). Завдання Суду полягає не у тому, щоб підміняти внутрішні суди в оцінці і юридичній кваліфікації фактів або висловлюватись щодо особистої кримінальної відповідальності заявника (*ibidem*, § 187; *Rohlena проти Республіки Чехія* [ВП], § 51); його функція, з огляду на статтю 7 § 1, полягає у тому, аби встановити, чи визнання винним і покарання спиралось на момент подій на правову базу. Зокрема, він має переконатись, що результат, якого досягли компетентні внутрішні суди, є відповідним статті 7 Конвенції. Стаття 7 втратила б свій предмет, якби Суду надали менші наглядові повноваження (*ibidem*, § 52; *Kononov проти Латвії* [ВП], § 198; *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], § 161).

21. Водночас, принцип законності вимагає, аби на обвинуваченого не накладалось покарання суворіше, ніж те, яке встановлене за правопорушення, у котрому його визнано винним. Так Суд може зробити зауваження з точки зору статті 7 щодо помилки, якої припустились національні суди у визначенні *quantum* призначеного покарання, беручи до уваги покарання, яке було застосоване до зацікавленої особи з урахуванням пом'якшуючих обставин, оцінку котрих зробили такі суди (*Gabbari Moreno проти Іспанії*, §§ 22-34). Застосування покарання за аналогією також може становити порушення принципу «*nulla poena sine lege*», закріпленого у статті 7 (*Başkaya і Оксуюґлу проти Туреччини* [ВП], §§ 42-43, стосовно покарання у вигляді позбавлення волі, накладеного на видавця на підставі положення, що стосувалось головного редактора).

22. Принцип передбачення законом злочинів і покарань вимагає, аби правопорушення і покарання за їх скоєння були чітко визначені у законі (див. вище параграфи 7-9, стосовно поняття «право» або «закон»). Поняття «закон» у розумінні статті 7, як і у інших статтях Конвенції (наприклад, у статтях 8-11), передбачає якісні умови, зокрема щодо доступності і передбачуваності (*Cantoni проти Франції*, § 29; *Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 140; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 91; *Perinçek проти Швейцарії* [ВП], § 134). Якісні умови мають бути виконані як щодо визначення правопорушення (*Jorgić проти Німеччини*, §§ 103-114), так і щодо покарання за його скоєння або щодо його міри (*Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 150; *Camilleri проти Мальти*, §§ 39-45, стосовно передбачуваності градації покарань, котра мала застосовуватись, повністю залежною від вибору прокурором компетентного суду, що постановляє вирок, а не від визначених у законі критеріїв). Відсутність «якості закону» щодо визначення правопорушення або покарання, котре має за нього застосовуватись, спричиняє порушення статті 7 Конвенції (*Kafkaris проти Кіпру* [ВП], §§ 150 і 152).

A. Доступність

23. Щодо доступності Суд перевіряє, чи кримінальний «закон», на підставі якого було постановлено оспорюваний вирок, був достатньо доступним для заявника, тобто, чи був він

оприлюднений (стосовно доступності внутрішньої судової практики, пов'язаної з тлумаченням певної статті закону, див. *Kokkinakis проти Греції*, § 40, і *G. проти Франції*, § 25; стосовно доступності декрету див. *Custers, Deveaux і Turk проти Данії* (déc.), § 82). Якщо єдиною підставою визнання винним є ратифікований державою-відповідачем міжнародний договір, тоді Суд може перевірити, чи цей міжнародний договір був інкорпорований до внутрішнього права, а також, чи його було офіційно оприлюднено (стосовно Женевських Конвенцій див. *Korbely проти Угорщини* [ВП], §§ 74-75). Суд може також перевірити доступність факту оспорюваної криміналізації у світлі чинного міжнародного звичаєвого права (щодо резолюції Генеральної Асамблеї ООН, котра засуджує геноцид навіть до набуття чинності Конвенцією 1948 року про злочин геноциду див. *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], §§ 167-168; щодо сукупного розгляду доступності і передбачуваності криміналізації військових злочинів, котра не була оприлюднена, див. *Kononov проти Латвії* [ВП], §§ 234-239 і 244).

В. Передбачуваність

1. Загальні зауваження

24. Підсудний повинен мати можливість знати на підставі формулювання чинного положення, за потреби – за допомогою тлумачення, наданого судами, а у певних випадках – звернувшись за порадою до фахівця, які дії або бездіяльність спричиняють для нього кримінальну відповідальність, і яке покарання у зв'язку з цим йому загрожує (*Cantoni проти Франції*, § 29; *Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 140; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 79). Поняття «порада фахівця» відсилає до можливості звернутись за порадою до адвоката (*Chauvy і Інші проти Франції* (déc.)) або юриста (*Jorgic проти Німеччини*, § 113).

25. Вже через сам загальний характер законів, їх формулювання не може мати абсолютної точності. Багато які з них, з огляду на потребу уникнути надзвичайної строгості і пристосуватись до зміни становища, повинні містити більш або менш розпливчасті формулювання, тлумачення і застосування котрих залежать від практики (*Kokkinakis проти Греції*, § 40, стосовно визначення правопорушення «прозелітизм»; *Cantoni проти Франції*, § 31, стосовно правового визначення «медикаменту»). Застосування законодавчої техніки «категорій» часто залишає на межах визначення темні ділянки. Але самі лише сумніви щодо проміжних випадків не є достатніми для того, аби положення стало несумісним зі статтею 7, якщо саме воно у переважній більшості випадків лишається достатньо чітким (*ibidem*, § 32). Натомість, застосування занадто розпливчастих понять і критеріїв у тлумаченні законодавчого положення може зробити саме це положення несумісним з вимогами чіткості і передбачуваності щодо його наслідків (*Liivik проти Естонії*, §§ 96-104).

26. Обсяг поняття передбачуваності багато в чому залежить від змісту даного тексту, галузі, якої він стосується, а також від кількості і характеристики осіб, на котрих він спрямований (*Kononov проти Латвії* [ВП], § 235; *Cantoni проти Франції*, § 35). Передбачуваність закону не перешкоджає тому, аби зацікавлена особа мала звертатись за фаховою порадою, щоб оцінити, наскільки це розумно можливо за даних обставин, ймовірні наслідки певного акту (*ibidem*). У цьому випадку йдеться, зокрема, про представників тих професій, які повинні з великою обережністю реалізовувати свою діяльність. Від них очікується особлива увага до зважування ризиків, які може викликати така діяльність (*ibidem*; *Pessino проти Франції*, § 33; *Kononov проти Латвії* [ВП], § 235). Так, наприклад, Суд вирішив, що директор супермаркету мав знати, звернувшись за фаховою порадою, що йому загрожував реальний ризик притягнення до відповідальності за незаконний продаж фармацевтичних товарів (*Cantoni проти Франції*, § 35). Суд дійшов подібного висновку у випадках визнання винними таких осіб: директорів комерційного товариства, яке розповсюджувало цигарки, за те, що на упаковках цигарок, що надходили у продаж, було нанесено напис, не передбачений законом (*Delbos і Інші проти Франції* (déc.)); головного редактора компанії аудіовізуальної комунікації за злочин публічної

дифамації державного службовця у зв'язку з висловлюваннями, які до виходу в ефір були попередньо узгоджені (*Radio France і Інші проти Франції*, § 20); директора комерційного товариства, яке розповсюджувало харчові добавки, за продаж товару, який містив заборонений компонент (*Ooms проти Франції* (déc.)); автора, редактора і видавництво за оприлюднення твору, котрим було спричинено злочин публічної дифамації (*Chauvy і Інші проти Франції* (déc.)), з огляду на те, що редактор і видавництво, як професіонали у видавничій галузі, мали попередити автора про ризик притягнення до відповідальності); адвоката за здійснення без належного дозволу посередницької діяльності з усиновлення дітей (*Stoica проти Франції* (déc.)), з огляду на те, що він був адвокатом, який спеціалізується у сімейному праві); активістів Грінпіс за протиправне проникнення на охоронювану військову зону в Гренландії (*Custers, Deveaux і Turk проти Данії* (déc.)), §§ 95-96); політиків, які посідали високі посади у державних органах НДР, засуджених як організаторів умисних вбивств громадян Східної Німеччини, котрі, намагаючись втекти з НДР у 1971 - 1989 роках, перетинали кордон між двома німецькими державами (*Streletz, Kessler і Krenz проти Німеччини* [ВП], § 78); прикордонника НДР за вбивство особи, яка намагалась перетнути кордон між двома німецькими державами у 1972 році, незважаючи на те, що він виконував наказ командування (*К.-Н.В. проти Німеччини* [ВП], §§ 68-81); і командира радянської армії у часи Другої світової війни за керівництво загоном червоних партизанів під час каральної акції проти так званих колаборантів, ризику котрої мали бути особливо ретельно зважені (*Копонов проти Латвії* [ВП], §§ 235-239). Стосовно рядових солдатів збройних сил Суд постановив, що вони не мали цілковито і сліпо слідувати наказам, котрі кричуще порушували не тільки самі принципи правопорядку їхньої країни, але й права людини у міжнародному вимірі, зокрема, право на життя, яке є найвищою цінністю у ієрархії прав людини (*ibidem*, § 236; *К.-Н.В. проти Німеччини* [ВП], § 75).

27. Передбачуваність слід оцінювати з точки зору особи, визнаної винною (котра за потреби мала звернутись за фаховою порадою), і на момент скоєння переслідуваних діянь (водночас див. *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], §§ 112 і 117, стосовно передбачуваності зміни міри призначеного покарання на момент проголошення вироку щодо заявниці, тобто після скоєння правопорушень).

28. Якщо єдиною підставою визнання особи винною є міжнародне право, або якщо воно спирається на принципи міжнародного права, тоді Суд перевіряє передбачуваність притягнення до відповідальності у світлі міжнародно-правових правил, чинних на момент подій, включно з договірним міжнародним правом (наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права стосовно НДР у справі *Streletz, Kessler і Krenz проти Німеччини* [ВП], §§ 90-10; або Конвенція 1948 року про запобігання і покарання злочину геноциду, стосовно Німеччини у справі *Jorgic проти Німеччини*, § 106) і/або звичаєвим правом (див. визначення геноциду у міжнародному звичаєвому праві у 1953 році у справі *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], §§ 171-175; визначення законів і звичаїв ведення війни у 1944 році у справі *Копонов проти Латвії* [ВП], §§ 205-227; визначення міжнародного звичаєвого права, котре забороняло використання іприту у міжнародних конфліктах у справі *Van Anraat проти Нідерландів* (déc.), §§ 86-97).

2. Судове тлумачення: роз'яснення правових норм

29. Якою б не була правова система, якими б чіткими не були формулювання законодавчих положень, включно з положеннями кримінального права, судове тлумачення завжди буде необхідним. Функція з ухвалення рішень служить саме тому, аби розвіювати сумніви, які можуть виникати щодо тлумачення норм права (*Kafkaris проти Кіпру* [ВП], § 141). У правовій традиції держав-учасниць Конвенції вона надійно закріплена як джерело права, котре неухильно служить прогресивному розвитку кримінального права. Стаття 7 Конвенції не може вважатись такою, що забороняє поступове роз'яснення правових норм кримінальної

відповідальності шляхом судового тлумачення у кожній справі, за умови, що результат відповідатиме суті правопорушення і буде розумно передбачуваним (*S.W. проти Сполученого Королівства*, § 36; *Streletz, Kessler i Krenz проти Німеччини* [ВП], § 50; *Kononov проти Латвії* [ВП], § 185).

30. Передбачуваність судового тлумачення стосується як складу правопорушення (*Pessino проти Франції*, §§ 35-36; *Dragotoni i Militaru-Pidhorni проти Румунії*, §§ 43-47; *Dallas проти Сполученого Королівства*, §§ 72-77), так і призначеного покарання (*Alimuçaj проти Албанії*, §§ 154-162; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], §§ 111-117). Якщо Суд робить висновок про відсутність передбачуваності притягнення до відповідальності/правопорушення, тоді він вже не вивчає, чи застосована санкція була сама по собі передбачена законом у розумінні статті 7 (*Plechkov проти Румунії*, § 75). Тлумачення суто процесуальних питань не має жодного наслідку для передбачуваності правопорушення і, отже, не становить жодних проблем з точки зору статті 7 (*Khodorkovskiy i Lebedev проти Росії*, §§ 788-790, щодо стверджуваної процесуальної перешкоди обвинуваченню).

31. Стосовно відповідності судового тлумачення, зробленого внутрішніми судами, до суті правопорушення, Суд має перевірити, чи таке тлумачення відповідало формулюванню даного положення кримінального закону, прочитаному в контексті, і чи воно не було необґрунтованим (див., поміж багатьма іншими, *Jorgic проти Німеччини*, §§ 104-108, стосовно злочину геноциду).

32. Щодо розумно передбачуваного характеру судового тлумачення, Суд покликаний перевірити, чи заявник на момент подій міг розумно передбачити, за потреби – за допомогою юриста, що йому загрожує кримінальне обвинувачення і визнання винним у даному злочині (*Jorgic проти Німеччини*, §§ 109-113), і що за це йому загрожує покарання. Зокрема, Суд має перевірити, чи судові тлумачення закону обмежувались тим, що дотримувалось усталеної тенденції у розвитку практики національних судів (*S.W. проти Сполученого Королівства* і *C.R. проти Сполученого Королівства*, справи стосовно зґвалтування і замаху на зґвалтування двома чоловіками своїх дружин, у якій Суд зазначив, що ганебний характер зґвалтування є за своєю суттю настільки очевидним, що кримінально-правова кваліфікація, зроблена британськими судами, має вважатись передбачуваною і відповідною до основоположних цілей Конвенції, «самою суттю котрої є повага до людської гідності і свободи»), або ж чи внутрішні суди зробили зміни в судовій практиці, котрі не могли бути передбачені зацікавленою особою (*Pessino проти Франції*, § 36; *Dragotoni i Militaru-Pidhorni проти Румунії*, § 44; *Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], §§ 111-117). Для того, аби оцінити передбачуваність судового тлумачення, відсутність схожих судових прецедентів не повинна мати вирішальне значення (*K.A. i A.D. проти Бельгії*, §§ 55-58, стосовно садо-мазохістських практик, внаслідок яких осіб було визнано винними у нанесенні ударів і поранень, і насильницький і рідкісний характер котрих підкреслив Суд; див. також *Soros проти Франції*, § 58). Якщо національні суди мають вперше тлумачити певне положення кримінального закону, тоді тлумачення обсягу правопорушення, котре відповідає його суті, повинне, в принципі, вважатись передбачуваним (*Jorgic проти Німеччини*, § 109, де заявник був першою особою, визнаною винною у геноциді на підставі положень Кримінального кодексу). Навіть нове тлумачення обсягу існуючого правопорушення може вважатись розумно передбачуваним з точки зору статті 7, якщо воно є розумним з огляду на внутрішнє право і відповідає суті правопорушення (див., щодо нового тлумачення поняття податкового шахрайства справу *Khodorkovskiy i Lebedev проти Росії*, §§ 791-821, у якій Суд зазначив, що кримінальне податкове право було достатньо гнучким для того, аби адаптуватись до нових ситуацій, але при цьому не стало непередбачуваними).

33. Хоча Суд може взяти до уваги наукове тлумачення закону на момент подій, зокрема, якщо воно збігається з його практикою (*K.A. i A.D. проти Бельгії*, § 59; *Alimuçaj проти Албанії*, §§ 158-

160), проте вільне доктринальне тлумачення тексту закону не може замінити собою судову практику (*Dragotoniu i Militaru-Pidhorni проту Румунії*, §§ 26 і 43).

34. Хоча у певних випадках тривале толерування владою певної кримінально караної діяльності може призвести до її фактичної декриміналізації, проте лише той факт, що інших осіб не переслідували і не судили, не може вважатись підставою для звільнення від кримінальної відповідальності засудженої особи, або ж зробити непередбачуваним визнання її винною з огляду на статтю 7 (*Khodorkovskiy i Lebedev проту Росії*, §§ 816-820).

35. Коли внутрішні суди тлумачать внутрішньо-правові положення, похідні від міжнародного публічного права, то вони мають вирішити, яке саме тлумачення їм застосовувати у внутрішньому праві, за умови, що таке тлумачення має узгоджуватись із суттю правопорушення і залишатись розумно передбачуваним на момент подій (див., наприклад, розширене поняття геноциду, застосоване німецькими судами і пізніше відкинута іншими міжнародними судами, наприклад, Міжнародним судом, у справі *Jorgic проту Німеччини*, §§ 103-116).

36. Суд не схвалює через недостатню передбачуваність будь-яке широке тлумачення кримінального закону на шкоду обвинуваченому (*in malam partem*), як тоді, коли таке тлумачення спричинене непередбачуваною зміною судової практики (*Dragotoniu i Militaru-Pidhorni проту Румунії*, §§ 39-48), так і тоді, коли воно є тлумаченням за аналогією, яке не може бути сумісним із суттю правопорушення (наприклад, визнання винним у геноциді у справі *Vasiliauskas проту Литви* [ВП], §§ 179-186). З цієї точки зору, Суд може також не погодитись із притягненням до відповідальності за правопорушення внаслідок консолідованого розвитку судової практики вже після скоєння особою діянь, у яких її обвинувачують (наприклад, порушення правил тендерних закупівель організацією мафіозного типу у справі *Contrada проту Італії (№ 3)*, §§ 64-76) або притягнення до відповідальності на підставі двозначного внутрішньо-правового положення, котре було предметом розбіжних тлумачень (*Žaja проту Хорватії*, §§ 99-106). Отже, неузгодженій судовій практиці бракує необхідної точності для того, аби уникнути будь-яких ризиків неправомірності і дозволити кожному передбачати наслідки своїх дій (*ibidem*, § 103).

37. Те, що присяжні з народу мають застосовувати відповідне кримінальне законодавство до переслідуваних фактів, не робить таке законодавство непередбачуваним з точки зору статті 7 (*Jobe проту Сполученого Королівства* (дéc.)). Кримінальний закон, котрий надає присяжним дискреційні повноваження застосовувати закон до фактів справи, не є несумісним з вимогами Конвенції за умови, що обсяг дискреційних повноважень і спосіб їх реалізації визначені достатньо чітко, аби гарантувати особі захист від протиправності (*O'Carroll проту Сполученого Королівства* (дéc.), стосовно оцінки присяжними з народу поняття непристойності).

3. Особливі випадки правонаступництва держав

38. Поняття судового тлумачення застосовується до прогресивного розвитку судової практики у державі, де панують верховенство права і демократичний режим, але воно повністю зберігає свою цінність і у випадку правонаступництва двох держав. У випадку передання державного суверенітету іншому суб'єкту на тій же території або зміни політичного режиму на національній території Суд вирішував, що держава, де панує верховенство права, може правомірно розпочинати кримінальне переслідування проти осіб, які скоїли злочини за попереднього режиму; так само, не можна звинувачувати судові органи цієї держави, котрі замінили собою суди, що існували до того, якщо вони застосовують і тлумачать правові положення, чинні на момент подій, у світлі принципів, які є визначальними для верховенства права (*Streletz, Kessler i Krenz проту Німеччини* [ВП], §§ 79-83; *Vasiliauskas проту Литви* [ВП], § 159). Це особливо стосується тих випадків, коли спірне питання стосується права на життя – найвищого права у Конвенції і у міжнародній ієрархії прав людини, захист якого на підставі Конвенції є

найголовнішим завданням держав-учасниць (*Kononov проти Латвії* [ВП], § 241). Державна практика толерування чи заохочення певних діянь, проголошених злочинними національними або міжнародними правовими документами, а також породження внаслідок цього почуття безкарності у осіб, які скоїли подібні діяння, не є перешкодою для того, аби їх переслідували і карали (*Vasiliauskas проти Литви* [ВП], § 158; *Streletz, Kessler i Krenz проти Німеччини* [ВП], §§ 74 і 77-79). Так Суд дійшов висновку про передбачуваність притягнення до відповідальності політичних керівників і прикордонника НДР за вбивство громадян Східної Німеччини, які, намагаючись втекти з НДР, перетинали кордон між двома німецькими державами; після возз'єднання їх було визнано винними на підставі законодавчої бази НДР (*ibidem*, §§ 77-89; *K.-H.W. проти Німеччини* [ВП], §§ 68-91). Те ж стосується і притягнення до відповідальності латвійськими судами, після проголошення незалежності Латвії у 1990 і 1991 роках, командира радянської армії за військові злочини, скоєні під час Другої світової війни (*Kononov проти Латвії* [ВП], §§ 240-241).

39. Суд також вирішував, що притягнення до відповідальності на підставі законів відновленої литовської республіки є достатньо передбачуваним і, отже, відповідним до статті 7 Конвенції, незважаючи на те, що на момент подій Литва ще не була визнана незалежною державою (*Kuolelis, Bartosevicius i Burokevicius проти Литви*, §§ 116-122, стосовно притягнення до відповідальності керівників литовського відділення Комуністичної партії СРСР за участь у підіривній і антидержавній діяльності у січні 1991 року).

4. Особливий випадок універсальної юрисдикції держави і відповідне національне законодавство

40. Визнання національними судами особи винною на підставі національного законодавства даної держави може стосуватись діянь, скоєних цією особою у іншій державі (*Jorgic проти Німеччини*; *Van Anraat проти Нідерландів* (déc.)). Питання про екстериторіальну або універсальну юрисдикцію національних судів певної держави стосується не статті 7 (*Ould Dah проти Франції* (déc.)), а гарантованого статтями 6 § 1 і 5 § 1 а) Конвенції права на встановлений законом суд («правомірне позбавлення волі» після проголошення вироку уповноваженим судом) (*Jorgic проти Німеччини*, §§ 64-72, стосовно визнання заявника винним у актах геноциду, скоєних у Боснії і Герцеговині).

41. Водночас, якщо національні суди певної держави визнають особу винною на підставі універсальної юрисдикції, то застосування національного законодавства на шкоду законодавству держави, де було скоєно діяння, може бути перевірене під кутом статті 7. Так, наприклад, у справі, що стосувалась визнання французькими судами мавританського офіцера винним у скоєних у Мавританії актах катування і жорстокості (на підставі Конвенції ООН проти катувань), Суд вирішив, що застосування французького кримінального права, незважаючи на мавританський закон про амністію (який набув чинності до порушення кримінального провадження) не є несумісним із принципом законності (*Ould Dah проти Франції* (déc.)). У зв'язку з цим Суд вирішив, що «абсолютна необхідність заборони катувань та судового переслідування тих, хто порушує це універсальне правило, та здійснення державою-учасницею універсальної юрисдикції, передбаченої Конвенцією проти катувань, буде позбавлена самої своєї суті, якщо держави зможуть здійснювати тільки свою юрисдикцію і не застосовуватимуть своє законодавство. Немає жодних сумнівів у тому, що коли право держави здійснювати універсальну юрисдикцію вважатиметься неприйнятним на користь рішень або спеціальних актів, запроваджених державою, на території якої стався злочин, з метою захисту своїх громадян, або там, де застосовується під прямим чи непрямым впливом осіб, винних у скоєнні такого злочину, щоб виправдати їх, це матиме паралізуючий ефект на здійснення універсальної юрисдикції та анулює мету, яку переслідує Конвенція проти катувань». Крім того, Суд нагадав, що заборона катувань займає помітне місце в усіх міжнародних угодах про захист прав людини і закріплює одну з основних цінностей демократичного суспільства.

IV. Принцип заборони ретроактивності кримінального закону

A. Загальні зауваження

42. Стаття 7 забороняє у абсолютний спосіб ретроактивне застосування кримінального закону на шкоду зацікавленій особі (*Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 116; *Kokkinakis проти Греції*, § 52). Принцип заборони ретроактивності кримінального закону застосовується як до положень, що визначають правопорушення (*Vasiliauskas проти Литви* [ВП], §§ 165-166), так і до тих, що встановлюють покарання (*Jamil проти Франції*, §§ 34-36 ; *M. проти Німеччини*, §§ 123 і 135-137; *Gurguchiani проти Іспанії*, §§ 32-44). Навіть після проголошення остаточного покарання або протягом його виконання заборона ретроактивності покарання перешкоджає тому, аби законодавець, адміністративні органи або суди змінювали міру призначеного покарання ретроактивно і на шкоду засудженому (*Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 89, стосовно покарання у вигляді тридцяти років позбавлення волі, яке внаслідок зміни в судовій практиці вже не могло бути пом'якшене за сумлінну працю в тюрмі, тоді як на момент скоєння правопорушення максимальне покарання у вигляді тридцяти років позбавлення волі вважалось автономним і до нього мало застосовуватись пом'якшення за сумлінну працю в тюрмі).

43. Принцип заборони ретроактивності буде порушено у випадку ретроактивного застосування законодавчих положень до діянь, скоєних до набуття чинності цими положеннями. Сферу застосування існуючих правопорушень заборонено поширювати на діяння, котрі до того не становили правопорушення. Водночас, стаття 7 не буде порушена, якщо переслідувані діяння вже визначались як карані чинним на момент подій Кримінальним кодексом, навіть якщо це були тільки обтяжуючі обставини, а не окремі злочини (*Ould Dah проти Франції* (déc.), за умови, що призначене покарання не перевищує максимальне покарання, визначене таким кодексом, або якщо визнання особи винною ґрунтувалось на чинному на момент подій міжнародному праві (*Vasiliauskas проти Литви* [ВП], §§ 165-166, у якій Суд, встановивши, що положення литовського законодавства від 2003 року щодо геноциду були застосовані ретроактивно, вивчав визнання заявника винним на підставі міжнародного права, чинного на 1953 рік; *Šimšić проти Боснії і Герцеговіни* (déc.), стосовно злочинів проти людства у 1992 році). Щодо останнього випадку, то хоча державні органи і можуть будь-коли встановити ширше визначення правопорушення, ніж це передбачено міжнародним правом (див. вище параграф 35), проте вони не можуть постановляти *ретроактивні* вироки на підставі нового визначення стосовно подій, що мали місце раніше (див. *Vasiliauskas проти Литви* [ВП], § 181, стосовно визнання винними у геноциді, на підставі Кримінального кодексу 2003 року, членів політичного угруповання за діяння, скоєні у 1953 році).

44. Щодо суворості покарання Суд обмежується тим, що перевіряє, аби не було призначено жодного покарання, суворішого за те, яке застосовувалось на момент скоєння правопорушення. Питання стосовно належного характеру покарання не входять у сферу дії статті 7 Конвенції. Роль Суду полягає не у тому, аби визначати, якої тривалості має бути позбавлення волі або який вид покарання найбільше відповідає даному правопорушенню (*Hummatov проти Азербайджану* (déc.); *Hakkar проти Франції* (déc.); *Vinter і Інші проти Сполученого Королівства* [ВП], § 105). Проте, питання щодо пропорційності покарання можуть бути досліджені під кутом статті 3 Конвенції (*ibidem*, § 102, щодо поняття «вочевидь непропорційного» покарання).

45. Стосовно суворості/тяжкості покарань Суд, наприклад, вирішив, що довічне ув'язнення не є покаранням, тяжчим за смертну кару, котра застосовувалась на момент скоєння правопорушення, але згодом була скасована і замінена на довічне ув'язнення (*Hummatov*

проти Азербайджану (déc.); *Stepanenko i Ososkalo проти України* (déc.); *Öcalan проти Туреччини (№ 2)*, § 177; *Ruban проти України*, § 46).

46. Для того, аби встановити, чи мало місце ретроактивне призначення покарання на шкоду обвинуваченому, слід врахувати усю можливість санкції (максимальне і мінімальне покарання), що застосовується у кожному Кримінальному кодексі. Так, наприклад, навіть якщо призначене заявнику покарання входить у межі санкцій, передбачені обома потенційно чинними Кримінальними кодексами, достатньо самої лише можливості застосування легшого покарання на підставі мінімальної легшої санкції, передбаченої Кримінальними кодексом, аби констатувати порушення статті 7 (*Maktouf i Damjanović проти Боснії і Герцеговіну* [ВП], §§ 65-76).

В. Тривалі правопорушення

47. У випадку «тривалих» або «продовжуваних» правопорушень (стосовно діянь, що тривають певний час), Суд уточнив, що принцип правової безпеки вимагає, аби факти, які становлять правопорушення і спричиняють кримінальну відповідальність особи, були чітко наведені у обвинувальному акті. Водночас, у судовому рішенні має бути також чітко вказано, що обвинувальний вирок і покарання спираються на констатацію доведення стороною обвинувачення існування складу «продовжуваного» правопорушення (*Ecer i Zeyrek проти Туреччини*, § 33). Нещодавно Суд вирішив, що визнання внутрішніми судами особи винною у правопорушенні, кодифікованому під час реформування Кримінального кодексу, на підставі фактів, які так само передували набуттю чинності цими поправками, і кваліфікованому у внутрішньому праві як «продовжуване» правопорушення, не є ретроактивним застосуванням кримінального закону на шкоду обвинуваченому (*Rohlena проти Республіки Чехія* [ВП], §§ 57-64, стосовно злочину жорстокого поводження з членами сім'ї). Суд зазначив, що відповідно до згаданого внутрішнього права, «продовжуване» правопорушення становило одне й те ж саме діяння, кваліфікація котрого мала оцінюватись на підставі правил, чинних на момент завершення останнього з виявів цього діяння, за умови, що діяння, скоєні протягом чинності попереднього закону, були також караними. Застосування національними судами поняття «продовжуваного» правопорушення, запровадженого до Кримінального кодексу до скоєння першого діяння зацікавленою особою, було, до речі, достатньо передбачуваним з точки зору національного права (*ibidem*, §§ 60-64). Суд також перевірів, чи покарання, призначене особі на підставі «продовжуваного» правопорушення, не було тяжчим, ніж те, яке мало би бути призначене, якби діяння, скоєні до законодавчих змін, оцінювались окремо від діянь, скоєних після цього (*ibidem*, §§ 65-69).

48. Натомість, коли визнання винним у «тривалому» правопорушенні не було передбачуваним з огляду на національне право, чинне на момент подій, і коли внаслідок цього було призначене суворіше покарання, Суд дійшов висновку, що мало місце ретроактивне застосування кримінального закону на шкоду зацікавленій особі (*Veeber проти Естонії (№ 2)*, §§ 30-39; *Puhk проти Естонії*, §§ 24-34).

С. Рецидив

49. Суд вирішив, що ретроспективне врахування судом, що постановляє вирок, наявності у обвинуваченого кримінального минулого у вигляді попередніх судимостей, не суперечить статті 7, оскільки факти, за які було притягнуто до відповідальності і покарано, з'явилися після набуття чинності новим законом, котрий продовжив строки рецидиву (*Achour проти Франції* [ВП], §§ 44-61, стосовно негайного застосування нового Кримінального кодексу, який передбачав десятирічний строк рецидиву, тоді як попередній кодекс, чинний на момент скоєння першого правопорушення, встановлював п'ятирічний строк, сплив котрого, на думку

заявника, надав би йому «право на забуття»). Така ретроспективна дія відрізняється від поняття ретроактивності *stricto sensu*.

V. Принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону

50. Хоча стаття 7 § 1 Конвенції однозначно не згадує принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону (на відміну від статті 15 § 1 *in fine* Пакту ООН про громадянські і політичні права і статті 9 Американської конвенції про права людини), Суд вважає, що це положення гарантує не тільки принцип заборони ретроактивності суворішого кримінального закону, але й негласно - принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону. Цей принцип сформульовано у правилі, відповідно якого, якщо кримінальний закон, чинний на момент скоєння правопорушення, і пізніші кримінальні закони, ухвалені до постановлення остаточного вироку, є різними, то суддя має застосовувати той закон, положення котрого сприятливіші для підсудного (*Scoppola проти Італії (№ 2)* [ВП], §§ 103-109, стосовно позбавлення волі строком на тридцять років замість довічного ув'язнення). На думку Суду, «призначення суворішого покарання лише з тієї причини, що воно було передбачене на момент скоєння правопорушення, буде застосуванням на шкоду обвинуваченому правил, котрі регулюють заміщення кримінальних законів у часі. Водночас, це є тотожним ігноруванню будь-яких сприятливих для обвинуваченого законодавчих змін, котрі сталися до проголошення вироку, а також є продовженням призначення покарань, котрі держава і громадськість, яку вона представляє, вже вважають надмірними» (*ibidem*, § 108). Суд зазначив, що на європейському і на міжнародному рівнях поступово сформувався консенсус: вважати основоположним принципом кримінального права застосування кримінального закону, котрий передбачає легше покарання, навіть якщо такий закон було запроваджено після скоєння правопорушення (*ibidem*, § 106).

51. Проте законодавча прогалина, котра існувала три місяці між скасуванням смертної кари і внесенням відповідних змін до Кримінального кодексу (заміна смертної кари довічним ув'язненням), не дає обвинуваченому права скористатись наявним на той час легшим покаранням (*Ruban проти України*, §§ 41-46, стосовно покарання у вигляді п'ятнадцяти років позбавлення волі). У такому випадку Суд бере до уваги обставини, за яких у даній державі відбувалось скасування смертної кари, зокрема той факт, що згадана законодавча прогалина не була навмисною (*ibidem*, § 45).

52. Хоча в рішенні у справі *Scoppola проти Італії (№ 2)* [ВП] Суд однозначно не висловився стосовно можливого ретроактивного наслідку законодавчих змін на користь осіб, вирок щодо яких став остаточним, проте нещодавно він застосував принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону до особи, вирок щодо якої став остаточним, оскільки національне право прямо зобов'язувало національні суди з власної ініціативи переглядати вирок, якщо пізніший закон зменшував передбачене покарання за таке правопорушення (*Gouarré Patte проти Андорри*, §§ 28-36). На думку Суду, якщо держава у своєму законодавстві прямо передбачає принцип ретроактивності сприятливішого кримінального закону, то вона має надати підсудним можливість реалізувати це право відповідно до встановлених Конвенцією гарантій (*ibidem*, § 35).

53. Принцип ретроактивності менш суворого кримінального закону може застосовуватись також під час призначення кількох покарань у випадку вироку за множинність злочинів (*Koprivnikar проти Словенії*, § 59).

VI. Стаття 7 § 2: загальні принципи права, визнані цивілізованими націями

Стаття 7 § 2 Конвенції

« 2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.»

Ключові слова у HUDOC

Infraction pénale (Art. 7-2) – Principes généraux de droit reconnus par les nations civilisées (Art. 7-2)

54. Із *підготовчих робіт* над Конвенцією слідує, що статтю 7 § 1 можна вважати такою, що закріплює загальне правило заборони ретроактивності, а стаття 7 § 2 є просто контекстуальним уточненням того аспекту цього правила, який стосується відповідальності, і який був доданий, аби усунути будь-які сумніви щодо правомірності переслідувань, котрі розпочались після Другої світової війни проти осіб, які скоїли злочини проти людства під час цієї війни (*Копонов проти Латвії* [ВП], § 186; *Maktouf i Damjanović проти Боснії і Герцеговіни* [ВП], § 72). Тому зрозуміло, що укладачі Конвенції не мали на меті запровадити загальний виняток до правила заборони ретроактивності. До речі, Суд у багатьох справах вирішував, що обидві частини статті 7 пов'язані між собою і мають тлумачитись узгоджено (*Tess проти Латвії* (déc.); *Копонов проти Латвії* [ВП], § 186).

55. З огляду на ці принципи, Суд відхилив застосування статті 7 § 2 до притягнення до відповідальності за злочини, скоєні у Боснії у 1992-93 роках (*Maktouf i Damjanović проти Боснії і Герцеговіни* [ВП], § 72, у якій Уряд стверджував, що дані діяння були злочинними на підставі «загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями», і тому правило заборони ретроактивності покарань не має застосовуватись), як і до притягнення до відповідальності за геноцид у 1953 році (*Vasiliasukas проти Лумбу* [ВП], §§ 187-190). Стосовно притягнення до відповідальності за військові злочини, скоєні під час Другої світової війни, Суд вирішив, що нема потреби вивчати їх з точки зору статті 7 § 2, оскільки дії заявника були складовою правопорушення за «міжнародним правом» у розумінні статті 7 § 1 (*Копонов проти Латвії* [ВП], §§ 244-246, стосовно міжнародного звичаєвого права, а саме, законів і звичаїв війни).

VII. Заходи, рекомендовані Судом у випадках порушення статті 7 Конвенції

56. Відповідно до статті 46 Конвенції, Держави-учасниці зобов'язані виконувати рішення Суду у справах, стороною яких вони є, а Комітет Міністрів уповноважений наглядати за їх виконанням. Держава-відповідач, визнана відповідальною за порушення Конвенції або Протоколів до неї, покликана не лише сплатити зацікавленій особі призначену грошову суму у якості справедливої сатисфакції (стаття 41 Конвенції), але й під контролем Комітету Міністрів обрати загальні і/або, за потреби, індивідуальні заходи, котрі мають бути запроваджені до внутрішньо-правового порядку, аби припинити встановлене Судом порушення і, наскільки це можливо, усунути його наслідки. Водночас, держава-відповідач звичайно ж вільна обирати, під контролем Комітету Міністрів, засоби реалізації свого юридичного зобов'язання відповідно до

статті 46 Конвенції за умови, що такі засоби сумісні з висновками, наведеними у рішенні Суду (*Scozzari i Giunta проти Італії* [ВП], § 249).

57. Водночас, у деяких особливих випадках, аби допомогти державі-відповідачу виконати свої зобов'язання за статтею 46, Суд може сам вказати на вид заходів, як індивідуальних, так і загальних, які могли би бути вжиті задля припинення ситуації, котра спричинила встановлене порушення. У випадку порушення статті 7 Суд іноді і винятково вказує конкретні індивідуальні заходи: поновлення внутрішнього провадження на прохання зацікавленої особи (*Dragotoni u i Militaru-Pidhorni проти Румунії*, § 55, застосовуючи такий же принцип, як і коли особа була засуджена з порушенням статті 6 Конвенції); звільнення заявниці у якнайкоротший строк (*Del Río Prada проти Іспанії* [ВП], § 139 і пункт № 3 резолютивної частини рішення, після констатації порушення статей 7 і 5 § 1 Конвенції); або ж зобов'язання забезпечити для заявника заміну довічного ув'язнення на покарання, що не перевищує тридцяти років позбавлення волі, відповідно до принципу ретроактивності менш суворого кримінального закону (*Scoppola проти Італії (№ 2)* [ВП], § 154 і пункт № 6 а) резолютивної частини рішення).

Перелік цитованих справ

Цитована у даному довіднику практика Суду стосується ухвалених ним рішень щодо суті і щодо прийнятності, а також рішень і звітів Європейської комісії з прав людини («Комісія»).

Цитовані посилання, за відсутності особливих позначок після назви справи, стосуються рішень щодо суті, постановлених палатою Суду. Позначка «(déc.)» стосується рішення Суду щодо прийнятності, а позначка «[ВП]» вказує, що справу розглядала Велика Палата.

У електронній версії довідника гіпер-посилання цитованих справ відсилають до бази даних HUDOC (<<http://hudoc.echr.coe.int>>), котра надає доступ до практики Суду (рішень і постанов Великої Палати, палат і комітетів, комунікованих справ, дорадчих думок і витягів із юридичних документів у Інформаційних повідомленнях з практики Суду), Комісії (рішення і звіти), а також до резолюцій Комітету Міністрів.

Суд постановляє свої рішення і постанови двома офіційними мовами - французькою і/або англійською. База даних HUDOC надає, окрім того, доступ до перекладів більш ніж тридцятьма неофіційними мовами деяких основних справ Суду. Вона містить також посилання на деякі збірки юриспруденції, розміщені в Інтернеті третіми особами.

—А—

A. проти Іспанії, № 11885/85, рішення Комісії від 13 жовтня 1986 року
Achour проти Франції [ВП], № 67335/01, CEDH 2006-IV
Adamson проти Сполученого Королівства (déc.), № 42293/98, 26 січня 1999 року
Alimucaj проти Албанії, № 20134/05, 7 лютого 2012 року

—В—

Başkaya i Okcuoğlu проти Туреччини [ВП], №№ 23536/94 і 24408/94, CEDH 1999-IV
Bergmann проти Німеччини, № 23279/14, 7 січня 2016 року
Berland проти Франції, № 42875/10, 3 вересня 2015 року
Borcea проти Румунії (déc.), № 55959/14, 22 вересня 2015 року
Bosti проти Італії (déc.), № 43952/09, 13 листопада 2014 року
Bowler International Unit проти Франції, № 1946/06, 23 липня 2009 року
Brown проти Сполученого Королівства (déc.), № 38644/97, 24 листопада 1998 року

—С—

C.G. i Інші проти Болгарії (déc.), № 1365/07, 13 березня 2007 року
C.R. проти Сполученого Королівства, 22 листопада 1995 року, série A № 335-C
Camilleri проти Мальти, № 42931/10, 22 січня 2013 року
Cantoni проти Франції, 15 листопада 1996 року, Recueil des arrêts et décisions 1996-V
Çelikateş i Інші проти Туреччини (déc.), № 45824/99, 7 листопада 2000 року
Chauvy i Інші проти Франції (déc.), № 64915/01, 23 вересня 2003 року
Сіок проти Польщі (déc.), № 498/10, 23 жовтня 2012 року

Soëte і Інші проти Бельгії, №№ 32492/96 і 4 інших, CEDH 2000-VII
Contrada проти Італії (№ 3), № 66655/13, 14 квітня 2015 року
Custers, Deveaux і Turk проти Данії (déc.), №№ 11843/03 і 2 інших, 9 травня 2006 року

—D—

Dallas проти Сполученого Королівства, № 38395/12, 11 лютого 2016 року
Del Río Prada проти Іспанії [ВП], № 42750/09, CEDH 2013
Delbos і Інші проти Франції (déc.), № 60819/00, CEDH 2004-IX
Dragotoni і Militaru-Pidhorni проти Румунії, №№ 77193/01 і 77196/01, 24 травня 2007 року

—E—

Eser і Zeurek проти Туреччини, №№ 29295/95 і 29363/95, CEDH 2001-II
Engel і Інші проти Нідерландів, 8 червня 1976 року, série A № 22

—G—

G. проти Франції, 27 вересня 1995 року, série A № 325-B
Gabbari Moreno проти Іспанії, № 68066/01, 22 липня 2003 року
Gardel проти Франції, № 16428/05, CEDH 2009
Giza проти Польщі, № 48242/06, 13 липня 2010 року
Glien проти Німеччини, № 7345/12, 28 листопада 2013 року
Göktan проти Франції, № 33402/96, CEDH 2002-V
Gouarré Patte проти Андорри, № 33427/10, 12 січня 2016 року
Grava проти Італії, № 43522/98, 10 липня 2003 року
Gurguchiani проти Іспанії, № 16012/06, 15 грудня 2009 року

—H—

Haïoun проти Франції (déc.), № 70749/01, 7 вересня 2004 року
Hakkar проти Франції (déc.), № 43580/04, 7 квітня 2009 року
Hogben проти Сполученого Королівства, № 11653/85, рішення Комісії від 3 березня 1986 року,
Décisions et Rapports 46
Hummatov проти Азербайджану (déc.), №№ 9852/03 і 13413/04, 18 травня 2006 року

—J—

Jamil проти Франції, 8 липня 1995 року, série A № 317-B
Jendrowiak проти Німеччини, № 30060/04, 14 квітня 2011 року
Jobe проти Сполученого Королівства (déc.), № 48278/09, 14 червня 2011 року
Jorgic проти Німеччини, № 74613/01, CEDH 2007-III
Jussila проти Фінляндії [ВП], № 73053/01, CEDH 2006-XIV

—К—

K.-H.W. проти Німеччини [ВП], № 37201/97, CEDH 2001-II (витяги)
К.А. і А.Д. проти Бельгії, №№ 42758/98 і 45558/99, 17 лютого 2005 року
Kafkaris проти Кіпру [ВП], № 21906/04, CEDH 2008
Khodorkovskiy і Lebedev проти Росії, №№ 11082/06 і 13772/05, 25 липня 2013 року
Kokkinakis проти Греції, 25 травня 1993 року, série A № 260-A
Kolk і Kislyiy проти Естонії (déc.), №№ 23052/04 і 24018/04, 17 січня 2006 року
Копонов проти Латвії [ВП], № 36376/04, CEDH 2010
Koprivnikar проти Словенії, № 67503/13, 24 січня 2017 року
Korbely проти Угорщини [ВП], № 9174/02, CEDH 2008
Kuolelis, Bartosevicius і Burokevicius проти Литви, №№ 74357/01 і 2 інших, 19 лютого 2008 року

—L—

Lawless проти Ірландії (№ 3), 1 липня 1961 року, série A № 3
Liivik проти Естонії, № 12157/05, 25 червня 2009 року
Lukanov проти Болгарії, № 21915/93, рішення Комісії від 12 січня 1995 року, Décisions et Rapports 80-B

—M—

M. проти Німеччини, № 19359/04, CEDH 2009
M. проти Італії, № 12386/86, рішення Комісії від 15 травня 1991 року, Décisions et Rapports 70
Мааюіа проти Франції [ВП], № 39652/98, CEDH 2000-X
Maktouf і Датжановіć проти Боснії і Герцеговіни [ВП], №№ 2312/08 і 34179/08, CEDH 2013 (витяги)
Монасо проти Італії (déc.), № 34376/13, 8 грудня 2015 року
Montcornet de Saumont проти Франції (déc.), № 59290/00, CEDH 2003-VII
Morabito проти Італії (déc.), № 58572/00, 7 червня 2005 року
Mucci проти Італії, № 33632/96, рішення Комісії від 4 березня 1998 року

—O—

O'Carroll проти Сполученого Королівства, № 35557/03, 15 березня 2005 року
Öcalan проти Туреччини (№ 2), № 19681/92, 5 червня 2001 року
Ooms проти Франції (déc.), № 38126/06, 25 вересня 2009 року
Ould Dah проти Франції (déc.), № 13113/03, CEDH 2009

—P—

Paksas проти Литви [ВП], № 34932/04, CEDH 2011 (витяги)
Payet проти Франції, № 19606/08, 20 січня 2011 року
Peñart проти Естонії (déc.), № 14685/04, 24 січня 2016 року
Perinçek проти Швейцарії [ВП], № 27510/08, CEDH 2015 (витяги)
Pessino проти Франції, № 40403/02, 10 жовтня 2006 року
Plechkov проти Румунії, № 1660/03, 16 вересня 2014 року
Polednová проти Республіки Чехія, № 2615/10, 21 червня 2011 року

Previti проти Італії (déc.), № 1845/08, 12 лютого 2013 року
Puhk проти Естонії, № 55103/00, 10 лютого 2004 року

—R—

Radio France і Інші проти Франції, № 53984/00, CEDH 2004-II
Raimondo проти Італії, 22 лютого 1994 року, série A № 281-A
Renna проти Франції, № 32809/96, рішення Комісії від 26 лютого 1997 року
Rohlena проти Республіки Чехія [ВП], № 59552/08, CEDH 2015
Ruban проти України, № 8927/11, 12 липня 2016 року

—S—

S.W. проти Сполученого Королівства, 22 листопада 1995 року, série A № 335-B
Sergueï Zolotoukhine проти Росії [ВП], № 14939/03, CEDH 2009
Scoppola проти Італії (№ 2) [ВП], № 10249/03, 17 вересня 2009 року
Scozzari і Giunta проти Італії [ВП], №№ 39221/98 і 41963/98, CEDH 2000-VIII
Sidabras і Džiutas проти Литви (déc.), №№ 55480/00 і 59330/00, 1 липня 2003 року
Šimšić проти Боснії і Герцеговіни (déc.), № 51552/10, 10 квітня 2012 року
Sobacı проти Туреччини, № 26733/02, 29 листопада 2007 року
Société Oxygène Plus проти Франції (déc.), № 76959/11, 17 травня 2016 року
Soros проти Франції, № 50425/06, 6 жовтня 2011 року
Stepanenko і Ososkalo проти України (déc.), №№ 31430/09 і 29104/11, 14 січня 2014 року
Stoica проти Франції (déc.), № 46535/08, 20 квітня 2010 року
Streletz, Kessler і Krenz проти Німеччини [ВП], №№ 34044/96 і 2 інших, CEDH 2001-II
Sud Fondi srl і Інші проти Італії (déc.), № 75909/01, 30 серпня 2007 року
Sud Fondi srl і Інші проти Італії, № 75909/01, 20 січня 2009 року
Szabó проти Швеції (déc.), № 28578/03, CEDH 2006-VIII

—T—

Tess проти Латвії (déc.), № 19363/05, 4 січня 2008 року

—U—

Uttley проти Сполученого Королівства (déc.), № 36946/03, 29 листопада 2005 року

—V—

Valico SLR проти Італії (déc.), № 70074/01, 21 березня 2006 року
Van Anraat проти Нідерландів (déc.), № 65389/09, 6 липня 2006 року
Van der Velden проти Нідерландів (déc.), № 29514/05, CEDH 2006-XV
Varvara проти Італії, № 17475/09, 29 жовтня 2013 року
Vasiliauskas проти Литви [ВП], № 35343/05, CEDH 2015
Veeber проти Естонії (№ 2), № 45771/99, CEDH 2003-I
Vikulov і Інші проти Латвії (déc.), № 16870/03, 23 березня 2004 року
Vinter і Інші проти Сполученого Королівства [ВП], №№ 66069/09 і 2 інших, CEDH 2013 (витяги)

—W—

Welch проти Нідерландів, 9 лютого 1995 року, série A № 307-A

—X—

X проти Нідерландів, № 7512/76, рішення Комісії від 6 липня 1976 року, Décisions et Rapports 6

—Y—

Yildirim проти Італії (déc.), № 38602/02, CEDH 2003-IV

—Z—

Žaja проти Хорватії, № 37462/09, 4 жовтня 2016 року
Zaicevs проти Латвії, № 65022/01, 31 липня 2007 року